

حوزه علمیه قم و سیر تطورات نشریات (مطبوعات) دینیه در سده اخیر (۲)

سید محمد حسین حسینه هرندی^۱

بخش سوم: ادوار و سیر تطور نشریات دینی بعد از انقلاب اسلامی

آنچه در بخش سوم ارائه می گردد نگاهی توصیفی به نشریات حوزوی در چهار دهه آخر سده است، که مقطع زمانی بعد از پیروزی انقلاب را در برمیگیرد. در ابتدا نگاهی اجمالی به پیشگامان این عرصه و پیشینه روایت تاریخ مطبوعه دینی بر غنای بحث می افزاید.

الف (پیشگامان مطبوعه دینی؛

نشریات دینی معمولاً از نامشان شناخته می شدند. عموماً کاربرد واژه اسلام، و واژه های دیگری چون دین و حق در نام آنها، راهنمایی برای شناخت هویت نشریه بود. نخستین جراید دینی در دوره مظفری چاپ شد. هدف از تأسیس نخستین نشریه دینی، پاسخ گویی به «دُعای عیسویه» در باره دین اسلام بود. این مجله با عنوان «الاسلام» یا (گفتگوی صفاخانه اصفهان)، به مدیریت محمدعلی داعی الاسلام در ۱۳۲۰ ق در اصفهان منتشر شد. (صدرهاشمی، ج ۱، ص ۲۳۳). دعوای الحق، دومین نشریه دینی، به مدیریت محمدعلی دزفولی ملقب به بهجت، در شعبان ۱۳۲۱ در تهران منتشر شد و تا نهضت مشروطه ادامه یافت. (صدرهاشمی، ج ۲، ص ۲۸۸).

در عصر انقلاب مشروطه، روحانیت به اهمیت رسانه های همگانی در بسیاری از شؤون و ابعاد اجتماعی پی برد و آن را در جهت اهداف خود به کار گرفت.

از آن جمله روزنامه تدین به مدیریت ملاصادق فخرالاسلام در ۱۳۲۵ در تهران انتشار یافت. (همان، ج ۲، ص ۱۱۳). شهر آشوب و صراط المستقیم (تهران) نیز در همان سال انتشار یافت. نشریه ای نیز با عنوان الاسلام به مدیریت

۱. پژوهشگر اداره کل پژوهش های اسلامی رسانه.

Smhh.harandi@gmail.com

عبدالعلی مازندرانی لاریجانی در ۱۳۳۱، به طور ماهانه در تهران منتشر شد (صدر هاشمی، ج ۱، ص ۲۴۲). فضل‌الله آل‌داوود در ۱۳۹۹ ش مجله الکمال را در مشهد تأسیس کرد. (همان، ج ۱، ص ۲۶۸-۲۷۰).

از ۱۳۰۰ ش به بعد، بر تعداد نشریه‌های دینی افزوده شد،

با این همه، روحانیت قم حدود یک صد سال پس از ظهور نخستین نشریه در ایران (یعنی کاغذ اخبار در ۱۲۱۵) وارد عرصه نشریه‌نگاری شد و نخستین نشریه خود را در سال ۱۳۰۲ ش. منتشر ساخت.

اولین شماره نشریه اتحاد اسلام در ۲۶ شوال ۱۳۴۲ / ۱۱ جوزای ۱۳۰۳ ش. به مدیریت شیخ حسین لنگرانی در تهران انتشار یافت.

البته در دوره پهلوی اول، شهرستانها در انتشار نشریات دینی فعال تر بودند و روحانیت یا مجلاتی را اداره می‌کرد یا در تحریریه آنها حضور جدی داشت. اما دوره شکوفایی نشریات حوزوی به عصر آیت الله بروجردی باز می‌گردد که خود آغازی بر جنبش فرهنگی در حوزه علمیه قم به حساب می‌آمد.

نشریات حوزوی از دهه ۱۳۳۰ ش، پس از آغاز تحول در حوزه علمیه قم، به جامعه مطبوعاتی پیوستند. پیش از آن حوزه با نشریات دینی همکاری چندانی نداشت و گاهی مقاله‌هایی از طلاب علوم دینی در این نشریات به چاپ می‌رسید. (دانشنامه جهان اسلام نویسنده: بنیاد دائرة المعارف اسلامی جلد: ۱ صفحه: ۴۹۹۹)

ب) پیشینه تاریخ مطبوعه دینی؛

پس از انقلاب اسلامی فرصت‌های زیادی برای معرفی ظرفیت مطبوعه دینی به عموم طلاب و علاقه‌مندان به آثار مکتوب با محوریت "مطبوعات دینی" فراهم شد و مراکز مختلفی به معرفی این آثار پرداختند. برگزاری نشست مطبوعات در حوزه دین و یا مطبوعات دینی در سال ۱۳۸۰، و جشنواره ملی مطبوعات دینی در سال ۱۴۰۰/۱/۱۴۰ از جمله اقداماتی بود که از طرف وزارت ارشاد اسلامی در این سالها انجام گرفته است. معرفی فعالیت و عملکرد حوزه علمیه قم و روحانیت در امر چاپ و نشر از طرف برخی از مراکز حوزوی نیز در قالب نشریه اتفاق افتاده است. از این رو می‌توان به مقالات متعددی از جمله مجله / افق حوزه / ۱۶ شهریور سال ۱۳۹۰ شماره ۳۱۹ / نیم‌نگاهی به «مکتب اسلام» نشریه ای با سابقه درخشان دینی و مجله نامه قم / بهار ۱۳۸۰ - شماره ۱۳ / مطبوعات دینی و رسالت‌ها / نویسنده: ابوالقاسم یوسفی و مجله پژوهش‌های ارتباطی ۱۳۸۲ شماره ۳۵ / مطبوعات دینی؛ پاره‌ای تذکارات نظری نویسنده: محمدمهدی فقیهی که نگاشته شده، و نیز مصاحبه‌های گوناگون مانند تاریخ ایرانی / مجله مکتب اسلام به روایت خسروشاهی / ۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۰ | کد: ۷۱۴ و... اشاره کرد.

گرچه نشریاتی که در قبل اشاره شد تلاش داشتند به روایت تاریخ مطبوعه دینی بپردازد اما نوشتار حاضر تلاش کرده با بررسی سیر تطوری نشریاتی که از دل حوزه برآمده و یا به نوعی به حوزه منتسب هستند، به معرفی جامع مطبوعات دینی در مقطع پس از انقلاب اسلامی به عنوان دستاوردهای مطبوعه دینی حوزه علمیه قم در سده حاضر گفت و گو کند. البته محتوای هر نشریه، بیانگر سمت و سوی آن است. نگاهی به برخی عناوین این نشریات، علاوه بر این معنا می تواند به شناخت فضای مذهبی حاکم بر نشریات دینی آن دوره و از نگاه جامعه شناختی به میزان تاثیرگذاری و اثربخشی آن کمک نماید. همچنین بررسی محتوای نشریات، به تبیین راه ناشران، گستره تاثیر آن در جامعه، دریافت روش های حرکت مطابق میل مخاطب خاص و تلاش در استفاده از موقعیت و موفقیت رسانه منجر می گردد. این نگاه محتوایی به دلیل محدودیت کمی مقالات، حذف شده است.

بخش نخست این نوشتار، به معرفی مطبوعات دینی در مقطع پیش از انقلاب اسلامی اختصاص داشت و شامل ادوار اول تا سوم (با عناوین از ولادت تا حمایت، از رویش تا گسترش و از جنبش تا آموزش) بود.

دوره چهارم؛ از سیاست تا حکومت:

با شکل گیری انقلاب و پیروزی آن در سال ۱۳۵۷ و حاکمیت نظام "جمهوری اسلامی" بدیهی بود که دامنه نشریات دینی گسترش یابد، این امر گرچه طبیعی و مورد انتظار بود اما در مقام عمل با توجه به التهابات پس از انقلاب، اشتغال حوزه نشینان به مسائل سیاسی، جریانات و اغتشاشات دو سال نخست بعد از انقلاب، آغاز جنگ و بالاخره درگیری های سیاسی در راس حکومت، عملی نشد.

گفتنی است که حوزه علمیه، هم به جهت نقشی که در عرصه "سیاست"، با شکل گیری و پیروزی انقلاب اسلامی داشت و هم به سبب کارها و اقداماتی که پس از انقلاب در زمینه های مختلف از آن انتظار می رفت، گسترش یافت، خاصه بدین سبب که شماری از مسئولیتهای تعریف شده در قانون اساسی و مشاغل سیاسی و فرهنگی جامعه، تنها از عهده درس خواندگان حوزه برمی آمد و حوزه علمیه، عملاً وارد حوضه "حاکمیت" شد. به علاوه، در این سالها، جایگاه حوزه علمیه قم چنان قوت و اهمیت یافت که نه تنها از داخل ایران بلکه از بسیاری از دیگر کشورها افرادی برای تحصیل علوم دینی به قم آمده و می آیند.

پس از انقلاب اسلامی، به اقتضای ضرورتها و مقتضیات دینی، سیاسی و فرهنگی، در تعداد و نیز محتوای نشریات حوزوی حوزه علمیه قم تحولات درخور توجهی به وجود آمد؛ ماهنامه "بررسی مطبوعات" در همان ماه های اول پس از پیروزی انقلاب با هدف "نقد و بررسی مطبوعات" از سوی مرکزی با همین نام منتشر شد که دفتر مرکزی آن در "مدرسه آیت الله العظمی گلپایگانی" قرار داشت. همچنین ماهنامه "کودک مسلمان" با عنوان "اولین نشریه

انقلاب اسلامی برای کودکان " توسط " موسسه و نشر فرهنگ اهل بیت (ع) " تا چند سال منتشر می شد. انتشار نشریه " اندیشه های نو در علوم اسلامی " به صاحب امتیازی سید مصطفی محقق داماد (نواده شیخ موسس) نیز در این دوره است، اما در این میان نشریه قدیمی حوزه؛ " مکتب اسلام " به مسیر خود ادامه می داد و نشریات متعدد و متنوعی که در این مقطع سربرآوردند، به خاک تعطیلی سر فرو بردند. این البته به معنای نادیده انگاشتن زحمات و تاثیرگذاری آنها نیست و نباید هم باشد.

دوره پنجم؛ از تکامل تا تحول:

چند سال بعد از انقلاب و تثبیت نظام و شکل گیری نهادهای دولتی، درخت نوپای حوزه بعد از انقلاب، به ثمر نشست و آرام آرام ثمرات آن نمایان شد. یکی از عرصه هائی که باروری حوزه در آن، چهره نمود، عرصه رسانه بود. حوزویان از فضای به دست آمده در پرتو حکومت دینی، استفاده نموده و از امکانات گسترش یافته، بهره جستند و به ارائه نظریات خود در مطبوعاتی پرداختند که خود معمار آن بوده یا در راه اندازی آن مشارکت داشتند.

در سال های قبل از انقلاب، غیر از دو نشریه اصلی حوزه علمیه قم که توسط دو گروه با دیدگاه های متفاوت انتشار می یافت و همچنین چند نشریه وابسته به آنها، نشریه دیگری منتشر نمی شد. نشریه مکتب تشیع قبل از وقوع انقلاب اسلامی متوقف شد؛ ولی گروه نشریه مکتب اسلام به حیات خود ادامه داد. بعد از انقلاب و در دهه شصت، نشریات زیادی توسط حوزویان منتشر شدند که همگی به جز مکتب اسلام، جدید بودند. برخی از پیشگامان این نشریات عبارت بودند از؛

اول (نشریه «پاسدار اسلام»

این نشریه - که انتشار آن علیرغم افول تاثیرگذاری همچنان ادامه دارد - دردی ماه ۱۳۶۰ با هدف (تبلیغ و اشاعه گوشه هایی از انوار و معارف قرآنی و پیغمبر و خاندان پاکش "ع") منتشر شد.

دوم (نشریه «حوزه»

این مجله در آبان ۱۳۶۲ (برابر با محرم الحرام ۱۴۰۴ ه ق) فعالیت مطبوعاتی خود را به عنوان (ماهنامه حوزه مجله صنفی و ویژه طلاب علوم دینی) آغاز کرد.

(مجله حوزه دائرة المعارف بزرگی است از مسائل مربوط به دین شناسی و حوزه شناسی. در این مجله دستورالعمل ها و نامه های عرفا و اصحاب سیروسلوک از جمله بزرگانی چون: ملا علی نوری آخوند شیخ مهدی بهاری همدانی حاج میرزا جواد ملکی تبریزی شیخ مجتبی قزوینی خراسانی فیض کاشانی شیخ محمد حسین اصفهانی معروف به کمپانی

ملا محمد رفیع گیلانی معروف به بیدآبادی ملا حسینقلی همدانی سید احمد کربلایی شیخ عباس قمی و ... بازتاب یافته است که خود مجموعه اسنادی پر بهایی از خاطرات عارفانه های حوزه شمرده می شود.

نقد متون حوزوی ارزیابی سیاستهای فرهنگی حوزه های علمیه بحثهای بنیادین مربوط به علوم حوزوی از منظر پیشینه ها روشها و تطور روشهای مکاتب اصولی و فقهی حوزه ارزیابی ساختار علمی حوزه های قدیم و جدید ارزیابی برخی از روشهای کارآمد در رشد علمی حوزویان بررسی مسائل تاریخی و ادوار حوزه در گذر زمان تاکید بر اخلاقیات کهن حوزه و زهدگرایی آگاهانه نقد و اندیشه برخی از صاحب نظران حوزه استخراج ویژه نامه هایی در راستای معرفی برخی از چهره های بلند پایه حوزه ارزیابی مسؤولیت حوزه های علمیه نیازهای علمی حوزه ها و حوزویان هشدار نسبت به خلأ و کاستیهای موجود مسائل مربوط به مدیریت حوزه از اهم مباحث حوزه شناسی مجله هستند (

سوم) نشریه «نور علم»

اولین شماره دو ماهنامه «نور علم» در مهرماه ۱۳۶۲ برابر با (محرم الحرام ۱۴۰۴ ق) منتشر شد، تا «در سایه ارشادات امام نسبت به حوزه های علمیه به ویژه حوزه مقدسه قم»، همانگونه که «از مدت ها پیش انتظار می رفت نشریه ای جامع و علمی و متناسب با مرکزی چون حوزه علمیه قم داشته باشیم». با این حال مدتی گذشت «تا بحمدالله شرایط فراهم شد و مقدمات آن آماده شد. امید است همان طور که انتظار می رفت، این نشریه بتواند برای دانشمندان و روحانیون مفید و در مسایل مهم و اسلامی و مباحث زیر بنایی انقلاب در حد خود راهگشا باشد.»

در این دوره، مطبوعات دینی حوزه، به اقتضای ضرورتها و مقتضیات دینی، سیاسی و فرهنگی، از یک سو در تعداد و تیراژ و نیز گستره جغرافیائی توزیع آنها، با "تکامل" و پیشرفت همراه شد و از دیگر سو، محتوای این سنخ از نشریات با "تحول" و دگرگونی در محتوا و حتی رویکرد مواجه شد و تحولاتی درخور توجه به وجود آمد، از جمله اینکه در قلمروهای تخصصی دینی و مذهبی، مثل علوم قرآنی، فقه، کلام، فلسفه و تاریخ اسلام، برای اولین بار مجلات معتبری نشر یافت و در این زمینه از تجربیات و دانش دانشگاهیان هم استفاده شد. از زمره این مجلات باید به آئینه پژوهش، بینات، پژوهشهای قرآنی، پیام حوزه، علوم حدیث، کلام اسلامی، معرفت و هفت آسمان اشاره کرد.

دوره ششم: از موضوع مداری تا نرم افزاری :

هر آیین و مکتبی با تبلیغ و بیان اهداف، آرمان ها و ... استقرار می یابد و پس از آن به صورت مکتب و مذهب افراد، راهنمای عمل آنان می شود. تمام انبیاء الهی هنگام عرضه ی دین خود به جامعه ی خویش، از راه تبلیغ، تبیین و انذار وارد شده اند و پس از تثبیت آن آیین، طرف داران آن نیز به همین شیوه مکتب را گسترش داده، همواره در ترویج آن کوشیده اند.

از سوی دیگر مطبوعه های دینی با تولید و توزیع مطلوب اطلاعات، نقش زیادی در بالا بردن آگاهی های گوناگون و ضروری دارند و جامعه را در رسیدن به تعالی و ترقی همه جانبه یاری می کنند. همچنین مطبوعات در زمینه توسعه فرهنگی می توانند عامل آمیختگی، توازن و پیوند دادن به باورهای اصیل اعتقادی و سنتهای بارور جامعه باشند و باعث پویایی افکار باشند.

در این میان، به صورت طبیعی انتشار نشریات دینی و نیز رشد و گسترش آنها از زمینه ای مناسب برخوردار گردید. علاوه بر آن، گسترش کمی و کیفی حوزه علمیه - و بویژه حوزه علمیه قم - که به عنوان پایگاه انقلاب معرفی گردید، وارد مرحله ای نوین گردید.

توسعه تکنولوژی و آزادی عمل حوزویان در کنار به دست گیری حاکمیت، زمینه ساز نضج و شکوفائی اندیشه های دینی شد. حوزه و حوزویان نیز علاوه بر قالب فردی - که در رژیم قبل نیز وجود داشت - در پوشش سازمان ها و مراکز متعدد و متنوع - چه به صورت نهادی و چه شخص محور - به انتشار دیدگاه و نظرات دینی و عالمان دینی پرداختند.

اوضاع زمانه و گستره دامنه تبلیغی روحانیت، موجب تنوع رسانه های مکتوب گردید. امری که در روند تکاملی خود، به تخصصی شدن و تک موضوعی شدن نشریات انجامید. به سخن دیگر در این دوره، به اقتضای ضرورتها و مقتضیات دینی، سیاسی و فرهنگی، در تعداد و نیز محتوای نشریات حوزوی، خاصه حوزه علمیه قم تحولات درخور توجهی به وجود آمد، از جمله این که در قلمروهای تخصصی دینی و مذهبی، مثل علوم قرآنی، فقه، کلام، فلسفه و تاریخ اسلام، برای اولین بار مجلات معتبری نشر یافت و در این زمینه از تجربیات و دانش دانشگاهیان هم استفاده شد.

در ادامه این روند، نشریات علمی و تخصصی حوزوی و دارای رویکرد "موضوع مداری" با رشد قابل توجه کمی و کیفی رو به رو شده و در حوزه های تخصصی مختلف انتشار یافته اند. حوزه های تخصصی فلسفه و کلام، علوم قرآن، فقه و اصول، معارف و اندیشه اسلامی، علوم تربیتی، تاریخ اسلامی، کتاب شناسی در حوزه اسلامی، علوم سیاسی، اخلاق و عرفان و اقتصاد اسلامی، حوزه هایی است که نشریات حوزوی اقدام به انتشار نشریه در آن زمینه ها کرده اند. البته بررسی موضوعاتی که نویسندگان (غیر حوزوی) درباره آن مطلب نوشته اند، نشان دهنده این مطلب است که هرگاه نشریات حوزوی به مطالب و موضوعاتی غیر معمول در حوزه های علمیه پرداخته اند، بر تعداد همکاران غیر حوزوی این نشریات افزوده شده است.

در واقع می توان گفت: یکی دیگر از مشخصات نشریات این دوره که وجه تمایز آن با سایر نشریات، استفاده از نویسندگان غیر حوزوی و دانشگاهی و یا افرادی است که در هر دو مرکز حوزه و دانشگاه تحصیلاتی داشته اند. همچنین استفاده از مقالات غیر فارسی و ترجمه شده از مشخصات این نشریات است.

اول (موضوعات نشریات و نشریات موضوعی؛

۱) قرآن و حدیث

توجه به قرآن به این دلیل است که در میان منابع مورد استفاده در دین مبین اسلام، نخستین و مهم ترین منبع برای یافتن پاسخ و راه حل قرآن است. هر تحقیقی که موضوعش قرآن باشد، چه درون قرآنی باشد و راجع به معارف و علوم قرآنی و چه بین رشته ای باشد و درباره موضوعات مشترک بین قرآن و علوم دیگر باشد، مانند قرآن و تاریخ، قرآن و جامعه شناسی و ... همه اینها، قرآن پژوهی نام دارند و حدیث یعنی سخنی که گفتار یا رفتار یا تأیید معصوم (علیه السلام) را حکایت کند و علم حدیث، علمی است که حفظ و تعلم، نشر و تعلیم، و تبویب و تبلیغ حدیث را برعهده دارد. نمونه نشریات؛

۱. پژوهش های قرآنی (علمی - پژوهشی فصلنامه دفتر تبلیغات حوزه علمیه - شعبه مشهد
۲. مطالعات علوم قرآن - (علمی - ترویجی) - فصلنامه پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
۳. قرآن شناخت (علمی - پژوهشی - دوفصلنامه مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی /
۴. مجله مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث . دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: جامعه المصطفی العالمیه (مجتمع آموزش عالی امام خمینی)
۵. پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی (علمی - پژوهشی - دوفصلنامه جامعه المصطفی العالمیه /
۶. بینات، ویژه پژوهش های قرآنی، فصلنامه؛ مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام ،
۷. مجله حدیث و اندیشه؛ دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: دانشگاه قرآن و حدیث / (این مجله تا شماره ۲۹ با عنوان حدیث اندیشه چاپ شده است.)
۸. بشارت، نشریه قرآنی، ویژه جوانان، دو ماهنامه؛ مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام ،

۲) فقه و اصول

«علم فقه» علم راه یافتن به احکام شرعی از راه های اثبات کننده آن است. به عبارت دیگر، فقه، دانستن احکام شریعت است از راه استدلال و برهان. و علم اصول فقه پایه های اساسی نحوه استنباط و کشف حکم شرعی را به دست می دهد. پس اصول فقه، علمی است که در آن از قواعدی بحث می شود که نتیجه آن ها در استنباط حکم شرعی

مورد استفاده مجتهد قرار می‌گیرد. از این رو، علم اصول فقه نسبت به علم فقه، علمی ابزاری است که فقیه به وسیله آن می‌تواند احکام شرعی فرعی را از منابع آن‌ها یعنی کتاب، سنت، اجماع و عقل استنباط کند. نمونه نشریات؛

۱. جستارهای فقهی و اصولی؛ فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شعبه خراسان رضوی/

۲. فقه اهل بیت علیهم السلام، سید محمود هاشمی، مسائل مختلف فقهی به زبان فارسی، فصلنامه؛

۳. فقه و سیاست - دوفصلنامه/ صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۴. قرآن، فقه و حقوق اسلامی (علمی - پژوهشی) دوفصلنامه انجمن فقه و حقوق اسلامی حوزه علمیه

۵. فقه (کاوشی نو در فقه) (علمی - پژوهشی) فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۶. فقه و اجتهاد (دوفصلنامه - علمی - پژوهشی - مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام))

۷. اصول فقه (حوزه علمی - پژوهشی) ۸۸/۸۰/۸۹ دوفصلنامه انجمن اصول فقه حوزه علمیه /

۸. المنهج الفقهي من منظار اهل بیت "ع" (علمی - پژوهشی) دوفصلنامه موسسه دایره المعارف فقه اسلامی/

۹. نشریه مطالعات اصول فقه امامیه فارسی، عربی دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: جامعه المصطفی العالمیه (مجمع آموزش عالی امام خمینی)

۱۰. جستارهای فقهی - اصولی علمی - پژوهشی فصلنامه دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم (شعبه مشهد)

۳) کلام و عقائد

علم کلام یا کلام‌شناسی، دانشی است که به بحث پیرامون اصول اعتقادی و جهان‌بینی دینی بر مبنای استدلال عقلی و نقلی می‌پردازد و به شبهه‌هایی که در این زمینه مطرح می‌شود، پاسخ می‌دهد. به سخن دیگر دانشی است که به استنباط، تنظیم و تبیین معارف و مفاهیم دینی پرداخته و بر اساس شیوه‌های مختلف استدلال اعم از برهان، جدل، خطابه و... گزاره‌های اعتقادی را اثبات و توجیه می‌کند و به اعتراض و شبهات مخالفان دین پاسخ می‌دهد. موضوع علم کلام، عقاید دینی و (اثبات وجود، صفات و افعال الهی) خداوند است. نمونه نشریات؛

۱. کلام اسلامی (علمی - پژوهشی) فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) (موسسه امام صادق "ع")

۲. تحقیقات کلامی (علمی - پژوهشی) فصلنامه انجمن کلام اسلامی حوزه علمیه

۳. شیعه پژوهی (علمی - پژوهشی فصلنامه دانشگاه ادیان و مذاهب مرکز مدیریت حوزه های علمیه
۴. امامت پژوهی (علمی - پژوهشی دوفصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: بنیاد فرهنگی امامت/
۵. پژوهش نامه حج و زیارت (علمی - پژوهشی دو فصلنامه پژوهشکده حج و زیارت
۶. مطالعات اندیشه معاصر مسلمین (علمی - پژوهشی ، دوفصلنامه جامعه المصطفی العالمیه
۷. سلفی پژوهی (علمی - پژوهشی ، دوفصلنامه موسسه دارالاعلام المدرسه اهل بیت
۸. فصلنامه نقد و نظر (فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم - پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی)
۹. فصلنامه میقات حج فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت پژوهشکده حج و زیارت
۱۰. سیره پژوهی اهل بیت(ع) (علمی - پژوهشی) دوفصلنامه / صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

۴) حکمت و فلسفه

«حکمت» به معنی علم و دانشی است که حق بوده و هیچ خلل و سستی در آن راه ندارد و در نظر حکما به دو نوع حکمت نظری و حکمت عملی تقسیم می شود. قرآن و روایات، بر اهمیت حکمت تأکید نموده و مؤمنان را به جستجوی آن فرامی خوانند و فلسفه عقل ورزی نظری است اما حکمت دو بعد دیگر نیز دارد: بهره مندی از وحی و برخورداری از شهود. خردورزی حکیم او را به محدودیت عقل و ضرورت رو آوردن به دین حق رهنمون می شود. نمونه نشریات؛

۱. نشریه معارف عقلی. دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

۲. آیین حکمت / علمی - پژوهشی فصلنامه دانشگاه باقرالعلوم

۳. حکمت اسراء / علمی - پژوهشی فصلنامه مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی اسراء

۴. حکمت اسلامی / علمی - پژوهشی فصلنامه مجمع عالی حکمت اسلامی

۵. عقل و دین علمی - پژوهشی دوفصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) فارسی - انگلیسی

۶. معارف منطقی / علمی - پژوهشی دو فصلنامه موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی /

۷. پژوهش‌های عقلی نوین / علمی - پژوهشی دو فصلنامه دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم - شعبه خراسان رضوی صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی /

۸. انوار معرفت / علمی - پژوهشی دو فصلنامه موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی /

۹. پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی دو فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: جامعه المصطفی العالمیه (مجتمع آموزش عالی امام خمینی) (این نشریه تا شماره ۴۰ با نام فصلنامه طلوع نور منتشر شده است).

فصلنامه حکمت اسلامی / فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: مجمع عالی حکمت اسلامی

۱۰. نشریه حکمت اسرا / دو فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم و حیاتی معارج

۵ (حکومت و سیاست

حکومتی که مرجعیت همه جانبه دینی خاصی را در عرصه حکومت و اداره جامعه پذیرفته است، حکومت دینی نام می‌گیرد. در این نظام دولت و نهادهای گوناگون آن خود را در برابر آموزه‌ها و تعالیم دین و مذهبی خاص متعهد می‌دانند و تلاش می‌کنند تا در تدابیر و تعلیمات و وضع قوانین و شیوه سلوک با مردم و نوع معیشت و تنظیم شکل‌های روابط اجتماعی، دغدغه دین داشته باشند و در تمام شئون حکومتی از تعالیم دینی الهام گیرند و آنها را با دین هماهنگ سازند. نمونه نشریات؛

۱. الفكر السياسي الاسلاميه / دو فصلنامه. صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۲. فصلنامه علوم سیاسی فصلنامه علمی - پژوهشی (علوم انسانی) صاحب امتیاز: دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

۳. مجله فقه حکومتی. دو فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد جواد ارسطو

۴. فصلنامه حکومت اسلامی فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری

۴. معرفت سیاسی (علمی - پژوهشی دو فصلنامه، صاحب امتیاز: موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی /

۵. سیاست متعالیه (علمی - پژوهشی فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: انجمن مطالعات سیاسی حوزه علمیه / فارسی - انگلیسی

۶) تاریخ اسلام و ایران

«تاریخ» در لغت به معنای صریح «تعریف وقت» (تعیین زمان) و موضوع تاریخ بررسی حوادث و تحولاتی است که در اندیشه و حیات آدمی رخ می‌دهد و تاریخ‌نگاری به عنوان اصطلاحی خاص به معنی وصف و ثبت وجوه گوناگون حیات و احوال انسان در عرصه سیاست و اجتماع. مهمترین فایده تاریخ مطابق با قرآن، پند و عبرت گرفتن از سرگذشت پیشینیان است. «تاریخ اسلام» با بعثت پیامبر اکرم (ص) در عربستان آغاز می‌شود اما معمولاً بررسی تاریخ اسلام از میلاد پیامبر (ص) یا حتی پیش از آن آغاز گردد. هنگامی که سخن از تاریخ ایران می‌رود، یا منظور تاریخ اقوام و مردمانی است که از آغاز تاریخ تا کنون در مرزهای سیاسی ایران امروزی زیسته‌اند یا تاریخ اقوام و مردمانی است که خود را به نحوی از انحاء ایرانی می‌خوانده‌اند و در جغرافیایی که دربرگیرنده ایران امروز و سرزمین‌هایی که از دیدگاه تاریخی بخشی از ایران بزرگ (ایران‌شهر) بوده‌است زیسته‌اند. نمونه نشریات؛

۱. تاملات نظری تاریخ و تمدن / دوفصلنامه / علمی / دانشگاه باقرالعلوم

۲. سیره پژوهی اهل بیت (علیهم السلام) رویکرد تمدنی / به صاحب امتیازی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

۳. تاریخ اسلام / علمی - پژوهشی فصلنامه دانشگاه باقرالعلوم مرکز مدیریت حوزه های علمیه -

۴. تاریخ اسلام در آینه پژوهش / علمی - پژوهشی دوفصلنامه موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی

۷) اخلاق و عرفان

اخلاق در اصطلاح به صفات درونی انسان گفته می‌شود که در او به صورت عادت در آمده است به گونه ای که عمل مربوط به آن صفت در جایی که موقعیت آن پیش می‌آید بدون درنگ از شخص سر بزند و عرفان رابطه درونی انسان با خداست و به عبارت دیگر معرفت و پرستش خداوند از طریق پاک کردن درون که اصطلاحاً تزکیه نامیده می‌شود. عرفان و اخلاق گاه چنان به یکدیگر نزدیک و تو در تو می‌شوند که گمان می‌رود یک عارف، اخلاقی بزرگی است و همین طور یک اخلاقی گمان می‌رود عارفی است که تمام مراحل سیر و سلوک را طی کرده است. نمونه نشریات؛

۱. اخلاق (فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه ی علمیه ی قم

۲. اخلاق پژوهی (علمی - پژوهشی فصلنامه پژوهشگاه قرآن و حدیث

۳. نشریه اسلام و پژوهش های تربیتی / دوفصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۴. مجله اسلام و پژوهش های روان شناختی / فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت /
۵. روانشناسی و دین (علمی - پژوهشی فصلنامه موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی).
۶. دو فصلنامه مطالعات اسلام و روان شناسی دوفصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۷. نشریه معرفت اخلاقی فارسی - انگلیسی دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی

۸) جامعه و نظام اجتماعی

نظامات اجتماعی به طریقی هماهنگ و با توجه به زمانه‌ی تاریخی و زمینه‌ی اجتماعی خود، تغییر و تکامل می‌یابند و به استقرار می‌رسند و نظمی بر آن‌ها حاکم می‌شود؛ نظمی که برآمده از الزامات و شرایط ویژه‌ی آن تمدن است مراد از نظام اجتماعی کلیت جامعه و نظام‌های سیاسی، اقتصادی، اداری، حقوقی، قضایی، علمی، فرهنگی، تکنولوژیک و... است. به کار بردن واژه‌ی «نظام اجتماعی» نشان‌گر این معنا است که بر جامعه، نظمی حاکم است و بخش‌ها و ابعاد مختلف آن با یکدیگر مرتبط و بر یکدیگر مؤثرند. نمونه نشریات؛

۱. نشریه اسلام و پژوهش های مدیریتی / دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) / صاحب امتیاز: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی /
۲. مدیریت دانش اسلامی / دوفصلنامه / صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
۳. ذهن (علمی - پژوهشی فصلنامه پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
۴. معرفت فرهنگی اجتماعی (علمی - پژوهشی + فصلنامه موسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی /
۵. اسلام و علوم اجتماعی (علمی - پژوهشی دوفصلنامه پژوهشگاه حوزه و دانشگاه مدیریت حوزه‌های علمیه -
۶. اسلام و مطالعات اجتماعی (علمی - پژوهشی فصلنامه دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

۷. فصلنامه پژوهش های اجتماعی اسلامی / فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: دانشگاه علوم اسلامی رضوی /

۸. مطالعات اندیشه معاصر مسلمین . علمی - پژوهشی دو فصلنامه جامعه المصطفی العالمیه

۹) موعود و مهدویت

اصطلاح مهدویت برای اشاره به آموزه‌ها و بحث‌هایی در نظر گرفته می‌شود که به‌گونه‌ای با حضرت مهدی (علیه‌السلام) ارتباط دارد. البته همه ادیان بر آن اند که سرانجام، مردی ظهور می‌کند که با رسالتی الهی، انسان را از تاریکی ظلم و گمراهی و گناهکاری می‌رهاند و برای زمین و زمینیان، خوش‌بختی و خیر و برکت می‌آورد. از آنجا که نام آن منجی در میان مسلمانان «مهدی» است، این اندیشه را به اندیشه «مهدویت» نامیده‌اند، هر چند سایر ادیان به آن اندیشه موعودگرایی می‌گویند وجود موعود در معارف و تعالیم ادیان نویدی است از اینکه سرانجام جهان روی به خوشبختی و آسایش می‌دهد، این منجی و موعود، در مذهب تشیع، همانم و از نسل پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و امام دوازدهم است. نمونه نشریات؛

۱. مشرق موعود (علمی - پژوهشی فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت)

۲. انتظار موعود (علمی - پژوهشی فصلنامه مرکز تخصصی مهدویت

۳. عصر آدینه (علمی - پژوهشی فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت)

۴. جامعه مهدوی / دو فصلنامه پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۵. فصلنامه پژوهش های مهدوی / فصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت)

۱۰ نقد و کتاب شناسی

نقد و انتقاد در لغت به معنی ارزیابی، بررسی، شناسایی نمودن، زیر و رو کردن، عیب‌ها را نمایاندن و پنهان‌ها را رو کردن است و کتاب‌نگاری یا کتاب‌شناسی عبارت است از مطالعه شکل مادی کتاب‌ها، مقایسه اختلافات موجود در چاپ‌ها، تحریرها و نسخه‌ها به منظور تعیین تاریخ و تحوّل متن‌ها.

نقد کتاب یا بررسی کتاب یا کتاب‌گزاری به معنای نقد و بررسی کتاب است. از انواع کتاب‌گزاری‌ها می‌توان به کتاب‌گزاری‌های انتقادی، شفاهی، تجاری و توصیفی اشاره کرد. نمونه نشریات؛

۱. آینه پژوهش؛ دو ماهنامه؛ صاحب امتیازی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

۲. نقد و نظر (علمی - پژوهشی فصلنامه پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)؛

۳. کتاب شیعه (دوفصلنامه؛ صاحب امتیاز: مؤسسه کتابشناسی شیعه).

۱۱ زن و خانواده

خانواده به مفهوم محدود آن عبارتست از یک واحد اجتماعی، ناشی از ازدواج یک زن و یک مرد که فرزندان پدید آمده از آنها آن را تکمیل می‌کنند. اسلام خانواده را گروهی متشکل از افراد، دارای شخصیت مدنی، حقوقی و معنوی معرفی می‌کند که هسته اولیه آن را ازدواج مشروع زن و مردی تشکیل می‌دهد و نکاح عقدی است که براساس آن رابطه زوجیت بین زن و مرد برقرار شده و در پس آن طرفین دارای وظایف و حقوق جدید می‌شوند. نمونه نشریات؛

۱. پیام زن / ماهنامه ویژه مسائل زنان و خانواده. صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۲. مطالعات جنسیت و خانواده (علمی - پژوهشی دوفصلنامه مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران)

۳. پژوهش نامه سبک زندگی (علمی - پژوهشی دوفصلنامه علمی - ترویجی (حوزوی))

۴. مطالعات اسلامی زنان و خانواده (علمی - پژوهشی دو فصلنامه جامعه الزهرا "سلام الله علیها")

۵. مطالعات فقهی حقوقی زن و خانواده (علمی - پژوهشی دوفصلنامه دانشگاه ادیان و مذاهب)

۱۲) کودک و نوجوان

کودک یا بچه به انسان خردسال (دختر و پسر) گفته می‌شود. برابر دیگر کودک در زبان فارسی واژه بچه می‌باشد. واژه کودک به معنای کوتاه می‌باشد کودک به هر انسانی که زیر هجده سال تمام باشد گفته می‌شود. اما نوجوانی، مرحله گذار رشد فیزیکی و روانی انسان است که میان کودکی و جوانی روی می‌دهد. این گذار، تغییرات زیستی (بلوغ جنسی)، اجتماعی، و روانشناختی را در بر می‌گیرد، نوجوانی در واقع برزخی بین کودکی و جوانی است. عبور از جاده‌های پر پیچ و خم زندگی همیشه به آسانی ممکن نیست و در این میان دوران پرمخاطره نوجوانی از سخت‌ترین گذرگاه‌های مسیر زندگانی به شمار می‌رود. این یعنی تاکید بر حساسیت دوران نوجوانی و چگونگی ارتباط بین کودک و نوجوان با جامعه می‌باشد. نمونه نشریات؛

۱. پویک، ماهنامه فرهنگی نوجوانان ایران / صاحب امتیاز: مرکز فرهنگی هنری (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

۲. سلام بچه‌ها، ماهنامه فرهنگی صاحب امتیاز: مرکز فرهنگی هنری (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

۳. سنجاقک. ماهنامه ویژه خردسالان / صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۱۳) تبلیغ و ارشاد

تبلیغ، رساندن مجموعه اطلاعاتی به مخاطب به منظور اقناع و برانگیختن احساسات او به سود یا بر ضد یک موضوع است. تبلیغ به معنای تبلیغات دینی و تقریباً معادل دعوت است که معمولاً با اصطلاحاتی چون وعظ و خطابه هم‌مضمون است. ارشاد از ماده ی رشد گرفته شده است که در لغت به معنای هدایت و به حق و درستی رهنمون کردن است برای آگاهی دادن به مخاطبی که نمی‌داند در مسیر غلط گام برمی‌دارد می‌توان از آیات و روایات و با مراجعه به سخنان بزرگان راه‌ها و شیوه‌های مختلفی را ارائه نمود. نمونه نشریات؛

۱. افق تبلیغ / فصلنامه تخصصی / صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (معاونت فرهنگی و تبلیغی)

۲. با معارف اسلامی آشنا شویم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، هر شش ماه یک بار؛ عقیدتی-آموزشی،

۳. ماهنامه مبلغان / صاحب امتیاز: معاونت تبلیغ و آموزش های کاربردی حوزه علمیه قم.

۱۴) اطلاع رسانی

اصطلاح تبلیغات تا زمانی اصطلاحی بی طرف بود که در جهت پیشبرد یک عقیده خاص و معین به کار می رفت. بعد از آن به یک اصطلاح ایدئولوژیک، به آن معنا که بی طرف و خنثی نیست، تبدیل شد. به همین علت هرگاه حرف از تبلیغات می شود، معانی منفی تبلیغات مانند: شست و شوی مغزی، کنترل ذهن، نیرنگ، تحریف و... به ذهن می رسد. در حالی که اطلاع رسانی واژه ای اعم از تبلیغات بوده و هدف آن آگاهی بخشی عمومی است. نمونه نشریات؛

۱. پاسدار اسلام، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ماهنامه؛ معارف و اخلاق و سیاست و فرهنگ و...،
۲. حوزه (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. دوره انتشار: دوفصلنامه. موضوع: ویژه حوزه های علوم دینی. صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)
۳. مجله ره توشه / با هدف تهیه محتوای تبلیغی برای مبلغان در ماه های رمضان و دهه محرم/ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
۴. افق حوزه. هفته نامه / فراگیرترین نشریه رسمی حوزه های علمیه/ ارگان رسمی مرکز مدیریت حوزه های علمیه
۵. آینه پژوهش، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، دو ماهنامه؛ ویژه نقد کتاب و کتاب شناسی و اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی،
۶. پیام حوزه، شورای عالی حوزه علمیه، مسائل مختلف حوزه علمیه، فصلنامه؛
۷. فیضیه، محمد دادستان، آموزشی- پژوهشی، روزنامه درسی حوزه؛
۸. نگاه حوزه (ضمیمه مجله حوزه)، دفتر تبلیغات اسلامی، ویژه مسائل مختلف حوزه، ماهنامه؛
۹. مکتب اسلام (دیرپاترین نشریه حوزه)، ماهنامه، تفسیر، معارف، اخلاق، فرهنگ و... .

۱۵) فرهنگ و ادبیات

فرهنگ یک مفهوم گسترده است که شامل ارزش های اجتماعی و هنجارهای موجود در جوامع بشری و همچنین دانش، باورها، هنرها، قوانین، آداب و رسوم، توانایی ها و عادت های افراد گروه یا جامعه می شود. دو مقوله «فرهنگ» و «ادبیات» از مهم ترین عناصر نرم افزاری حیات آدمی اند. فرهنگ و ادبیات با همه تلقیات گوناگونی که دارند یکدیگر را تحت تاثیر قرار می دهند و تقویت می نمایند. ادبیات فارسی که از ابتدا در بستر فرهنگ اسلامی رشد نموده، توانسته است با بهره گیری از فرهنگ غنی به تعالی و کمال چشمگیر دست یابد. نمونه نشریات؛

۱. فرهنگ پژوهش / فصلنامه / میان رشته ای - دانشگاه باقر العلوم
۲. مطالعات ادبی متون اسلامی ادبیات و هنر دینی (فصلنامه گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی وابسته به معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی)
۳. دین و سیاست فرهنگی (علمی - پژوهشی دوفصلنامه شورای عالی انقلاب فرهنگی - شورای تخصصی حوزه)
۴. مطالعات فرهنگی اجتماعی (علمی - پژوهشی - دوفصلنامه انجمن علمی مطالعات اجتماعی حوزه)
۵. فصلنامه الهیات هنر (فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) / صاحب امتیاز: مدرسه اسلامی هنر)
۶. فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی / فصلنامه علمی - پژوهشی (حوزوی) صاحب امتیاز: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

دوم) نشریات الکترونیک و نرم افزار موضوعی؛

در این دوره، نشریات دینی با چند مسئله مواجه بودند، مسائلی که به مرحله "نرم افزاری" در دوره اخیر انجامید؛ مباحثی چون گسترش فضای مجازی، تغییر ذائقه و نگاه مخاطبان، نشر مطالب غیر کاربردی، رویکرد سیاسی در متون دینی و مذهبی، سنگینی هزینه های چاپ و نشر، جابجائی در مراجع فکری، دسترسی آسان به مطالب اعتقادی و دامنه وسیع شبهات و پرسش های بی پاسخ، از یکسو به ریزش مخاطبان و از سوی دیگر به روی آوردن نشریه داران به چاپ الکترونیک انجامید.

در دو دهه اخیر نشر الکترونیک نیز در حوزه علمیه مورد توجه قرار گرفته و حوزه در این قلمرو جزو پیشگامان است و حتی بسیاری از دروس علمای قم نیز اینک به روش نشر الکترونیک در اختیار علاقه مندان قرار می گیرد.

مرکز معجم فقهی وابسته به مدرسه آیت الله گلپایگانی هم در زمینه آثار اسلامی با تولید نرم افزار المعجم الفقهی که آثار فقهی اهل سنت را نیز در بر دارد و معجم عقائدی و احکام و سپس تلفیق و تبدیل آن ها به نسخه الکترونیک کتابخانه اهل بیت، نقش مهمی در گسترش این نوع فرآورده ها در بین طلاب و علما و در نتیجه ارتقای سطح مطالعات و تحقیقات اسلامی داشته است

از جمله مرکز کامپیوتری علوم اسلامی که در زمینه حدیث، قرآن و تفاسیر، فقه و اصول، فلسفه، عرفان، ادبیات فارسی و عربی، تاریخ و جغرافیا با گرایش شیعی، نرم افزارهای گوناگونی تولید کرده است.

ماهنامه الکترونیکی خبری - تحلیلی بلیغ (دفتر آیت الله مکارم شیرازی) / و در حوزه علمیه خراسان؛ نشریه الکترونیکی "شمیم نرجس" در حوزه علمیه نرجس / نشریه الکترونیک (شماره پنجم؛ گردهمایی شناسایی ظرفیت های پژوهشی

و پژوهشگران اقتصاد اسلامی) / خبرنگار الکترونیک (موضوع؛ دانش‌افزایی اساتید اعزامی) / فصلنامه طلیعه ۱۴۱۷ با موضوع «حوزه و آینده» / در حوزه علمیه امام محمد باقر(ع) دامغان نشریه الکترونیک گاهنامه سراج المنیر نمونه‌هایی از این رویکرد در انتشار نشریات است.

جمع بندی و نتیجه گیری

حوزه علمیه قم از زمان تأسیس تاکنون، در همه سطوح علمی و همه ادوار حوزه، متناسب با فضای اجتماعی و میزان بهره‌گیری از امکانات، به امر نشر کتاب و مجله توجه ویژه نشان داده است. این حرکت گرچه پدیده‌ای مبارک بود و موجب ایجاد ارتباط از نوع دیگر با جامعه شد، اما در درون حوزه نیز بروز حوزه نشینان قلم به دست را در پی داشت. متناسب با روند حضور حوزه در حوضه رسانه می‌توان ادوار گوناگونی را به نظاره نشست. ادواری که از "ولادت" اولین مطبوعه دینی آغاز و با "حمایت" مالی و معنوی از نشریات دینی توسط اعظام حوزه، موجب "رویش" و سپس "گسترش" این دسته از مطبوعات می‌شود. با غلبه فضای سیاسی بر حوزه علمیه و شکل‌گیری "جنبش"، اهالی حوزه، به درستی "آموزش" جامعه دینی را به عنوان هدف مد نظر قرار می‌دهند. پیروزی انقلاب ۵۷ موجب گسترش چتر "سیاست" بر ارکان حوزه و حوزه نشینان شده و به ورود بخشی از اینان به عرصه "حکومت" می‌انجامد. سالهای تداوم حاکمیت روحانیت، علاوه بر "تکامل"، شاهد "تحول" در محتوا و مضمون نشریات حوزه است. امری که در پی تحولات اجتماعی موجب "موضوع‌مداری" نشریات و در گام بعد به "نرم‌افزاری" شدن مطبوعات دینی حوزه می‌انجامد.

بهرحال، گرچه در گذشته‌های نه‌چندان دور، شاید انتشار مطبوعات غیر تخصصی مفید هم بود، اما امروزه با توجه به تخصصی شدن علوم و گسترش و تنوع اندیشه‌ها و کثرت افراد تحصیل کرده، نمی‌توان تنها به همان سبک کارهای مطبوعاتی بسنده کرد.

منابع

۱. ابادری، علیرضا، استوار، پیام بهارستان، سال اول، شماره ۴ (تابستان ۱۳۸۸).
۲. ابوترابیان، حسین / مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۶
۳. برزین، مسعود / شناسنامه مطبوعات ایران از ۱۲۱۵ تا ۱۳۵۷، تهران، بهجت، ۱۳۷۱.
۴. پایگاه مرکز اسناد انقلاب اسلامی - رسانه های انقلابی حوزه / سازندگی نوشت: طلاب انقلابی و ژورنالیست / تاریخ انتشار: - ۰۲ مهر ۱۳۹۷ - کد خبر: ۳۶۳۷
۵. پگاه حوزه، نشریه دفتر تبلیغات اسلامی؛ ۱۳۹۰ش، شماره ۳۰۴.
۶. پیشوائی، مهدی؛ مجله / افق حوزه / ۱۶ شهریور سال ۱۳۹۰ شماره ۳۱۹ / نیم نگاهی به «مکتب اسلام» نشریه ای با سابقه درخشان دینی
۷. پیشوائی، مهدی «مجله درس‌هایی از مکتب اسلام؛ تداوم نیم قرن حضور فعال و منظم در صحنه‌ی مطبوعات دینی»، مجله درس‌هایی از مکتب اسلام، مسلسل ۵۳۲، سال ۴۵، شماره ۴، تیرماه ۱۳۸۴
۸. تاریخ ایرانی؛ مجله مکتب اسلام به روایت خسروشاهی / ۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۰ کد: ۷۱۴
۹. تیموری ابراهیم، تحریم تنباکو، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۶۳.
۱۰. جعفریان، رسول، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷)، تهران، نشر علمی، ۱۳۹۰ش
۱۱. جعفریان، رسول / علی‌اکبر حکمی‌زاده در چهار پرده (۱۲۷۶-۱۳۶۶)، قم، نشر مورخ، ۱۳۹۸.
۱۲. جعفریان، رسول؛ ۱۳۸۶ش، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران (از روی کارآمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب اسلامی) سالهای ۱۳۵۷ - ۱۳۲۰، تهران؛ انتشارات موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر
۱۳. جمعی از نویسندگان، اسنادی از مطبوعات ایران (۱۳۴۰-۱۳۲۰)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.
۱۴. جوان مصطفی / برگرفته از: سایت موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران / بررسی نشریات دینی دوره پهلوی دوم (۱) «پرچم اسلام» و دغدغه‌هایش /
۱۵. جوان مصطفی / نگاهی به نشریه بعثت؛ مبارزه زیرزمینی با حکومت پهلوی / سایت موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران /
۱۶. چیت‌ساز، محمدجواد. ۱۳۸۷. «حوزه‌های علمیه و مطبوعات (دهه ۳۰ تا ۷۰)». پژوهش و حوزه. زمستان ۱۳۸۷. شماره ۳۶.
۱۷. حسینیان، روح‌الله / مطبوعات دینی، مطبوعات اسلامی، قم، مؤسسه اطلاع‌رسانی مرجع، ۱۳۸۲.
۱۸. خبرگزاری قرآنی ایران (ایکنا)، لوح فشرده مجله «مجموعه حکمت» منتشر شد. / ۰۱ اردیبهشت ۱۳۸۹ / کد خبر: ۱۹۱۰۷۹۸

۱۹. خسروشاهی، محمود (به کوشش) خاطرات مستند سیدهادی خسروشاهی درباره: نشریات مخفی حوزه علمیه قم، قم، کلبه شروق، ۱۳۹۱
۲۰. خسروشاهی سید هادی / نگاهی به انتشار مطبوعات دینی در قم از سال ۱۳۱۳ تا انتشار مجله مکتب اسلام / حوزه نیوز / کد خبر: ۲۴۹۰۸۲- - ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۰
۲۱. خسروشاهی سیدهادی / اسناد نهضت اسلامی ایران، تدوین سیدهادی خسروشاهی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹،
۲۲. خسروشاهی سیدهادی / یادی از شیخ مصطفی رهنما مبارزی تنها / تارنمای مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی ۱۳۹۲/۸/۲۰-
۲۳. خمینی امام روح الله / صحیفه امام . تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۹
۲۴. درس‌هایی از مکتب اسلام (۱۳۶۰-۱۳۳۷ش)، نسخه دیجیتالی، تهران: مجلس شورای اسلامی
۲۵. دعایی، محمود / کتاب : گوشه ای از خاطرات حجت الاسلام والمسلمین سید محمود دعایی (۱۳۸۷) / محل نشر : تهران
۲۶. دوانی، علی ، نقد عمر (زندگی و خاطرات علی دوانی)، تهران: نشر رهنمون، ۱۳۸۳
۲۷. رحمتی حسینعلی. حوزه علمیه و مطبوعات. فصلنامه پیام حوزه ۱۳۷۷ شماره ۱۹
۲۸. رحیمی، احمد، تاریخچه روزنامه‌نگاری در قم، قم، چاپخانه نوین، ۱۳۴۸.
۲۹. روحانی، سیدحمید / نهضت امام خمینی، ج ۱، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، عروج، ۱۳۸۹،
۳۰. زهره کاشانی علی اکبر / عنوان مقاله: تاریخ حوزه علمیه قم از تاسیس تا سده چهارم (تحلیلی بر زمینه‌ها و عوامل پیدایش و شکوفایی) مجله تربیت اسلامی / بهار و تابستان ۱۳۸۸ ، دوره ۴ ، شماره ۸
۳۱. سلیمانی، مصطفی ، حوزه های علمیه و حراست از حریم مطبوعات [نیم نگاهی به سیر مطبوعات در حوزه علمیه] وبلاگ آپاندیس قلم (۱۳۹۲/۰۲/۰۸)
۳۲. شاه‌محمدی، عبدالرضا، «عصر ارتباطات و اطلاعات و جهانی‌شدن دین»، پژوهش و سنجش ۳۵ (پاییز ۱۳۸۲)، ۱۳۱-۱۵۰.
۳۳. شریفی گرگانی، رضا، خانه‌ی امن (خاطرات حجت‌الاسلام شریفی گرگانی)، تدوین غلامرضا خارکوهی، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸،
۳۴. صدرهاشمی، محمد، تاریخ جرائد و مجلات ایران، ج ۱، اصفهان، بی‌نا، ۱۳۲۷-۱۳۳۲ش.
۳۵. صنعتی، رضا / گفتمان مصباح: گزارشی از زندگی علمی و سیاسی آیت‌الله مصباح یزدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۷،
۳۶. عاقلی، باقر (۱۳۸۰). شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران - تهران: نگاه.
۳۷. عزیزی ؛ یونس ، خبرگزاری کتاب ایران (ایبنا) کد مطلب : ۳۱۳۳۹۰ / ۱۶ آبان ۱۴۰۰

۳۸. عیوضی دکتر محمدرحیم / خبرگزاری فارس: روحانیت شیعه و تحولات سیاسی — اجتماعی ایران / ۱۳۸۹/۲/۱۲
۳۹. فتاحی ماوردیانی، عاطفه «بررسی توصیفی فعالیت و عملکرد نشریات مذهبی در نهضت امام خمینی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰.
۴۰. قاسمی، سید فرید؛ ۱۳۸۵، روزنامه "اعتماد ملی" (۷ / آذر / ۱۳۸۵)؛ گفتگو با عنوان (کشف نشریه "شجره خبیثه کفر و شجره طیبه ایمان")
۴۱. قاسم زاده مرتضی گذری بر نشریه ی کتابخانه ی عمومی مسجد اعظم / مجله پیام حوزه / پاییز ۱۳۸۰، شماره / ۳۱
۴۲. کافه تاریخ؛ شمایی کلی از نشریه آئین اسلام / ۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۹ کد مطلب: ۴۰۹۳۷
۴۳. مجیدی، حسن، روزنامه ایران، ش ۵۹۹۳، سه شنبه مرداد ۱۳۹۴.
۴۴. مرکز اسناد انقلاب اسلامی، فرهنگنامه رجال روحانی عصر امام خمینی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹.
۴۵. مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ ۱۳۷۹، هفتاد سال: خاطره از آیت الله سید حسین بدلا، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی
۴۶. مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات. ۱۳۷۸ قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد ساواک، جلد دوم. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۴۷. مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات. ۱۳۷۷. کتاب آیت الله حاج شیخ جواد فومنی حائری به روایت اسناد ساواک
۴۸. مسجدجامعی، احمد، ۱۳۸۰، اسنادی از مطبوعات و احزاب دوره رضاشاه. تهران: طبع و نشر
۴۹. مسعودی خمینی علی اکبر / خاطرات آیت الله علی اکبر مسعودی خمینی، به کوشش جواد امامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
۵۰. مصباح یزدی محمدتقی / نشریه داخلی دانشجویان حوزه علمیه قم در سالهای ۱۳۴۴-۱۳۴۳ - جلد دوم: انتقام / مجموعه اسناد انقلاب اسلامی ایران ۲ / ناشر: کلبه شروق / سال نشر: ۱۳۷۹
۵۱. مقدس زاده، محمد، رجال قم و بحثی در تاریخ آن، قم، چاپخانه مهر ایران، ۱۳۳۵.
۵۲. ملائی توانی، علیرضا / سه روحانی دگراندیش: دولت آبادی، سنگلجی، حکمی زاده، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۷.
۵۳. نوری محمد / کارنامه مطبوعاتی روحانیت ایران از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۴۷ش) / نشریه فرهنگ و اندیشه، سال دوم، شماره هشتم، زمستان (۱۳۸۲)

۵۴. هاشمی رفسنجانی. «زمینه‌های انقلاب اسلامی به روایت خاطره: تأسیس مکتب اسلام و مکتب تشیع». یاد. پاییز ۱۳۶۶. شماره ۸.
۵۵. هاشمی رفسنجانی، اکبر. دوران مبارزه، خاطرات، تصویرها، اسناد، ج ۱، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۶.
۵۶. یزدی محمد / خاطرات آیت‌الله یزدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰.
۵۷. یوسفی ابوالقاسم / مطبوعات دینی و رسالت‌ها / مجله نامه قم / نویسنده: بهار ۱۳۸۰ - شماره ۱۳